

પ્રકરણ : ૨

વેદાન્તવિષયક ઉપનિષદો : વિષય સમીક્ષા

મુક્તિકોપનિષદ¹ પ્રમાણે આપણને ૧૦૮ ઉપનિષદોની સૂચિ મળે છે. જે પરંપરા-પ્રામણ્યા સાથે ભળતી આવે છે. આ ૧૦૮ ઉપનિષદોને N. S. Subrahmanian સાત વિભાગમાં ગોઠવે છે.²

પ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનાં-૧૦	સામાન્ય વેદાન્તનાં-૨૫
શૈવ મતાનુસારી-૧૪	વૈષ્ણવ મતાનુસારી-૧૪
યોગનાં-૨૦	સંન્યાસનાં-૧૭
શાક્ત મતાનુસારી-૦૮	

વળી, થિયોસોફ્ઝિકલ સોસાયટીના સંપાદક Dr. F. O. Schrader તરફથી ઉપનિષદોનું જે વર્ગીકરણ સાત વિભાગમાં કરેલ છે, તેમાં તેઓ સામાન્ય વેદાન્તને લગતાં રૂપ ઉપનિષદો ગણાવે છે.³

પરંતુ નર્મદાંકર મહેતા “ઉપનિષદ વિચારકા” નામના ગ્રંથમાં સામાન્ય વેદાન્તનાં ૨૫ ઉપનિષદો ગણાવે છે. જે નોંધનીય છે.⁴

અડ્યાર પુસ્તકાલયના અધ્યક્ષ શ્રી મહાદેવ શાસ્ત્રી સંપાદિત “અષ્ટોચારશાતોપનિષત્તુસુ સામાન્યવેદાન્તઃ ઉપનિષદ” એ સંદર્ભ પુસ્તકને કેન્દ્રમાં રાખ્યા આ ગ્રંથના રામે હાથ રહ્યું છે. જેમાં સામાન્ય વેદાન્તને લગતાં ચોવીસ (૨૪) ઉપનિષદો છે જેનાં નામ તથા કમ મહાદેવ શાસ્ત્રી પ્રમાણે નીચે મુજબ છે.

સંખ્યા	ઉપનિષદનું નામ	ઈશાદિમાં તેનો કમ
(૧)	અષ્ટ્યુપનિષત्-	૭૨
(૨)	અધ્યાત્મોપનિષત्-	૭૩
(૩)	અન્રપૂર્ણોપનિષત्-	૭૦

संख्या	उपनिषदनुं नाम	ईशादिभां तेजो क्रम
(४)	आत्मोपनिषत्-	७६
(५)	आत्मबोधोपनिषत्-	४२
(६)	एकाक्षरोपनिषत्-	६९
(७)	कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्-	२५
(८)	गर्भोपनिषत्-	१७
(९)	निरालम्बोपनिषत्-	३४
(१०)	ऐङ्गलोपनिषत्-	५३
(११)	प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्-	१४
(१२)	मन्त्रिकोपनिषत्-	३२
(१३)	महोपनिषत्-	६१
(१४)	मुक्तिकोपनिषत्-	१०८
(१५)	मुद्गलोपनिषत्-	५७
(१६)	मैत्रायण्युपनिषत्-	२४
(१७)	वज्रसूचिकोपनिषत्-	३६
(१८)	शारीरकोपनिषत्-	६२
(१९)	शुकरहस्योपनिषत्-	३५
(२०)	सर्वसारोपनिषत्-	३३
(२१)	सावित्र्युपनिषत्-	७५

संख्या	उपनिषदनुं नाम	ईशादिभां तेनो कम
(२२)	सुबालोपनिषत्-	३०
(२३)	सूर्योपनिषत्-	७१
(२४)	स्कन्दोपनिषत्-	५१

એન. એસ. સુબ્રહ્મણીયન ઉપરોક્ત ચોવીસ ઉપનિષદો ઉપરાંત શૈતાશ્વતર ઉપનિષદને પછા સામાન્ય વેદાન્તનું ગણાવે છે. આમ તેઓ સામાન્ય વેદાન્તને લગતાં (૨૫) પચીસ ઉપનિષદો ગણાવે છે.^५

પછા, અમે અમારા અત્યાસમાં પ્રશિષ્ટ વેદાન્ત ઉપનિષદોનો સમાવેશ કર્યો નથી. શૈતાશ્વતર પછા પ્રશિષ્ટ ઉપનિષદ છે. એટલે શૈતાશ્વતર સિવાયનાં ૨૪ (ચોવીસ) વેદાન્ત ઉપનિષદો (મહાદેવ શાસ્ત્રીની આવૃત્તિ પ્રમાણે) અમારા અત્યાસનો વિષય ભને છે.

ડૉ. એસ. જી. દેસાઈ સાહેબ તેમના પુસ્તક “A Critical Study of Later Upanisads”^૬માં વેદાન્તવિષયક ઉપનિષદોની સંખ્યા ૪૧ ગણાવે છે. અમારા અત્યાસનો વિષય બનેલા ઉપનિષદો સિવાયના જે ઉપનિષદો આ પુસ્તકમાં ગણાયાં છે તે (૧) મહાદેવ શાસ્ત્રી સંપાદિત પુસ્તક “સામાન્ય વેદાન્ત ઉપનિષદો” માં નથી. જો કે (૨) એ ઉપનિષદો જગદીશ શાસ્ત્રી સંપાદિત “ઉપનિષત् સંગ્રહः” માં સ્થાન પામેલાં છે.^૭

ડૉ. એસ. જી. દેસાઈ સાહેબ મહાદેવ શાસ્ત્રી સંપાદિત બ્રંથમાં ઉલ્લેખ પામેલાં સિવાયનાં નીચેનાં ઉપનિષદો ગણાવે છે.

આત્મપ્રબોધોપનિષત्	અદ્વૈતોપનિષત्	એકામનોપનિષત्
આત્મપૂજોપનિષત्	આર્થ્યોપનિષત्	ઇતિહાસોપનિષત्
ચૂલિકોપનિષત्	ચતુર્વેદોપનિષત्	છાગલેયોપનિષત्
તુરીયોપનિષત्	દ્વયોપનિષત्	નિરુક્તોપનિષત्
પ્રણવોપનિષત्-૧	પ્રણવોપનિષત्-૨	પિંડોપનિષત्
બાષ્પલમન્ત્રોપનિષત्-૧	બાષ્પલ મન્ત્રોપનિષત્ત્ત-૨	મઠામન્ત્રોપનિષત્ત્ત

विश्रामोपनिषत्

शौनकोपनिषत्

स्वसम्बेदोपनिषत्

आचमनोपनिषत्

એ નોંધનીય છે કે મુજિતકોપનિષદ્દ ગણાવેલાં ઉપનિષદોમાં આ ઉપનિષદો (દેસાઈ સાહેબે ગણાવેલ ઉપ.) સ્થાન પામતાં નથી અને માટે અમારા અધ્યયનનો વિષય બનતા નથી અને આધી જ તો તે સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય બની શકે તેમ છે.

પોલ ડોયસન કૃત “Sixty Upanishads of the Veda” (Vol.II) પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૫૬૭ પર જે ઉપનિષદોની પસંદગી અને ગોઠવણી કરી છે તેમાં (અધ્યવિદના) સામાન્ય વેદાન્ત ઉપનિષદોની પસંદગી આ પ્રમાણે કરી છે :⁸ મુંડક, પ્રશ્ન, માંડુક્ય, ગરૂડ, ગર્ભ, પ્રાણાનિહોત્ર, પિતૃ, આત્મ, સર્વોપનિષત્ત્વાર. આ ઉપનિષદોમાંથી ગરૂડ અને પિતૃ ઉપનિષદોને મહાદેવ શાસ્ત્રીએ સામાન્ય વેદાન્ત ઉપનિષદો ગણાવ્યાં નથી, પરંતુ પ્રાણાનિહોત્ર, આત્મ, ગર્ભ અને સર્વોપનિષત્ત્વારને ડોયસને સામાન્ય વેદાન્તનાં ગણાવ્યાં છે, તેની સાથે મહાદેવ શાસ્ત્રી સંમત છે. જ્યારે ડોયસને ગણાવેલ બીજાં મુંડક, માંડુક્ય અને પ્રશ્ન એ પ્રશિદ્ધ ઉપનિષદો હોવાથી તે અમારા અભ્યાસનો વિષય નથી.

વળી, ડોયસન મહોપનિષદ અને આત્મબોપ ઉપનિષદને “વિષ્ણુ ઉપનિષદ” કહ્યાયે છે.⁹ જેની મહાદેવ શાસ્ત્રીએ સામાન્ય વેદાન્ત ઉપનિષદમાં ગણતરી કરેલ છે, જે ખાસ નોંધનીય છે.

વળી, K. Narayanasvami સંપાદિત “Thirty Minor Upanishads” ની સામાન્ય વેદાન્તને લગતાં ચૌદ (૧૪) ઉપનિષદો દર્શાવ્યાં છે.¹⁰

તેમાંથી-

કેવલ્ય, અમૃતબિન્દુ, તેજોબિન્દુ અને બ્રહ્મોપનિષદને મહાદેવ શાસ્ત્રી સામાન્ય વેદાન્તનાં ગણાવતા નથી. પરંતુ પોલ ડોયસન આ ચારેયને વેદાન્તવિષયક ઉપનિષદો ગણાવે છે જે અહીં નોંધી શકાય.¹¹

આગળ નોંધ્યું તે પ્રમાણે નર્મદાશંકર મહેતા-મહાદેવ શાસ્ત્રીનાં સામાન્ય વેદાન્તનાં ૨૪ ઉપનિષદો ઉપરાંત બ્રહ્મોપનિષદને પણ સા. વેદાન્તનું ગણાવે છે. આમ, નર્મદાશંકર સામાન્ય વેદાન્તનાં કુલ ૨૫ ઉપનિષદો ગણાવે છે.¹²

મહારેવ શાસ્ત્રી સંપાદિત “અષ્ટોત્તર શતોપનિષત્તુ સામાન્યવેદાન્તઉપનિષદ:”એ અમારું સંદર્ભ પુસ્તક છે. તેમાં સામાન્ય વેદાન્તને લગતાં (૨૪) ચોવીસ ઉપનિષદો છે, જે અમારા અત્યાસનો વિષય છે, પરંતુ અન્ય સંપાદકોએ પણ અમુક ઉપનિષદોને સામાન્ય વેદાન્તનાં સ્વીકાર્ય છે, જે આપણે જોયું. તો શું આપણે આવા ઉપનિષદોને સામાન્ય વેદાન્તનાં ગણવા કે નહિ? તે એક જટિલ પ્રશ્ન બની રહે છે. મહારેવ શાસ્ત્રીએ સામાન્ય વેદાન્તનાં ન ગણાવ્યાં હોય, પરંતુ બીજા સંપાદકો તેને સામાન્ય વેદાન્તનાં ગણાવતા હોય તેવાં ઉપનિષદો નીચે મુજબ છે.

સંપાદક	ઉપનિષદ : સામાન્ય વેદાન્ત
૧) પોલ ડોયસન	-ગરુડ, પિડ
૨) કે. નારાયણસ્વામી-	કૈવલ્ય, અમૃતબિન્દુ, તેજોબિન્દુ, બ્રહ્મોપનિષદ.
૩) નર્મદાશંકર મહેતા :	બ્રહ્મોપનિષદ

ગરુડ, પિડ, કૈવલ્ય, અમૃતબિન્દુ, તેજોબિન્દુ અને બ્રહ્મોપનિષદ આ છ ઉપનિષદોને મહારેવ શાસ્ત્રીએ સામાન્ય વેદાન્તનાં નથી ગણાવ્યાં. ઉપનિષદોનો અત્યાસ કરવાચી અમારા મંતવ્ય પ્રમાણે-બ્રહ્મોપનિષદ, ગરુડોપનિષદ અને પિડોપનિષદને સામાન્ય વેદાન્તનાં ગણાવ્યી શકાય નહિ કારણકે તેમાં વેદાન્તના કોઈ જ વિચારો જોવા મળતા નથી.

મહારેવ શાસ્ત્રીએ સામાન્ય વેદાન્તનાં ન ગણાવ્યાં હોય, પરંતુ બીજા સંપાદકો તેને સામાન્ય વેદાન્તનાં ગણાવતા હોય તેવા ઉપનિષદોનો સંક્ષિપ્ત સાર અને તેનું મૂલ્યાંકન અત્યાસને અનુલક્ષીને નીચે મુજબ છે.

ગરુડોપનિષદ :-

આ ઉપનિષદમાં ગારુડ અનુભવની વાત કરવામાં આવી છે. ગારુડ એટલે વિષય-વિષને ઉતારનારો અનુભવ. આ અનુભવ બ્રહ્માએ નારદને કહ્યો, નારદે બૃહત્સેનાને, ને બૃહત્સેનાએ ઈન્દ્રને, ને ઈન્દ્રે ભારદ્વાજને, ભારદ્વાજે જીવવાની ઈચ્છાવાળા શિષ્યને કહ્યો. આ ઉપનિષદમાં વેદાન્તવિષયક કોઈ જ વિચાર નથી. ડૉ. એસ. જી. દેસાઈ સાહેબના મત પ્રમાણે વેદાન્ત તો તેને જ કહેવાય જેમાં, તેઓ લખે છે :-

Brahman, Jiva and Jagat are treated “This is generally called the Vedānta which means the *Advaita Vedānta* of Śaṅkarācarya.¹³

ગરૂડોપનિષદમાં, ફક્ત વિષયરૂપી વિષના નાશ માટે ગરૂડવિદ્યાની ઉપાસના કરવાનું જ કથન છે, તેથી તેને સામાન્ય વેદાન્તનું ગણાવી શકાય નહિ.

બ્રહ્મોપનિષદ :-

આ ઉપનિષદ પણ વેદાન્તવિષયક નથી.

અહીં બ્રહ્મસૂત્ર એટલે કે યજોપવીત અથવા જનોઈ (ઉપવીત) વિશેની ચર્ચા છે. આમાં બ્રહ્મસૂત્રનાં લક્ષણા, તેનો અધિકારી અને યજોપવીત ધારણ કરવાથી થતા લાભની વાત છે. આ યજોપવીતને ધારણ કરનાર (બ્રાહ્મણ) જન્મમરણના ચક્કરમાંથી મુક્ત થાય છે. બ્રહ્મસૂત્રને ધારણ કરનાર બ્રહ્મણ એવા બ્રહ્મજ્ઞાનીનાં નાભિ, કદ્ય, કંઠ, મસ્તક ચાર સ્થાને બ્રહ્મની વિશેષ પ્રતીતિ થાય છે. બ્રહ્મને જ્ઞાનનાર મુમુક્ષુ-સંચાસીએ શિખાસંક્રિત સુંદર કરવીને બહારના ઉપવીતનો ત્યાગ કરી અને બ્રહ્મરૂપ ઉપવીતને અદ્વારા કરવાની વાત છે. ડૉ. ટેસાઈ સાહેબના મંત્ર્ય પ્રમાણે બ્રહ્મોપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પણ સાથેસાથે એમ પણ આપણો ઉમેરતું છોઈએ કે આ ઉપનિષદમાં યજોપવીતની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

The Brahmopaniṣad describes the superiority of the *Brahmavidyā*. The *Brahman* which is one without a second shines in the highest heaven.¹⁴

ડૉ. એસ. છ. ટેસાઈ સાહેબના મંત્ર્ય પ્રમાણે બ્રહ્મોપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પણ સાથેસાથે એમ પણ આપણો ઉમેરતું છોઈએ કે આ ઉપનિષદમાં યજોપવીતની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

યજોપવીતને પ્રતીક તરીક લેવાનું અન્ય ઉપનિષદોની જેમ આ ઉપનિષદનું પણ વલઙ્ઘા છે. યજોપવીતને “અક્ષરં પરં બ્રહ્મ” માનીને ધારણ કરવું એમ યદક્ષરં પરં બ્રહ્મ તત્ત્વોત્ત્રમિતિ ધારયેતું।¹⁵ (બ્રહ્મોપનિષદ)

પિંડોપનિષદ :

ડૉ. એસ. છ. દેસાઈ સાહેબ આ ઉપનિષદ વિશે નોંધે છે :

The Pindopaniṣad speaks of what happens to the self after its departure from the body and thus gives some information forming a part of eschatology.¹⁶ સ્પષ્ટ છે કે આ ઉપનિષદ પણ વેદાન્તવિષયક નથી.

ક્રૈવલ્યોપનિષદ :

ક્રૈવલ્ય = મોક્ષ.

આશ્વલાયન નામના ઋષિ ભગવાન બ્રહ્મા પાસે આર્દ્ધાંગી કાર્ડેવા લાગ્યા કે હે બ્રહ્માના ! બ્રહ્મવિદ્યાના જે ગુઢને સત્તુરૂપોએ સતત કેનું સેવન કર્યું છે, તેનો ઉપદ્ધા મળે છે. નોંધે સંવાદ ઉપરથી જ આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ કે આર્દ્ધાંગી બ્રહ્મવિદ્યાના જીવા છે, જીવા જીવા બ્રહ્મવિદ્યાના જીનથી જ ક્રૈવલ્ય પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉપનિષદમાં જીવ બ્રહ્મ, બ્રહ્મ, માયા, અજ્ઞાન, આત્મા વગેરેની વાત છે. આત્મામાંથી પ્રાપ્તા, મન, સર્વ દૃષ્ટિયો, આદરા, વાયુ, અભિન, જળ, પૃથિવી વગેરેની ઉત્પત્તિની વાત છે. જે પરબ્રહ્મ સત્ત્વાનારૂપે, નિત્યાના કારણરૂપે તથા મહત્વ રૂપે છે, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, નિત્ય સત્ત્યસ્વરૂપ તે ત્વં રૂપે છે, જીવા, સ્વમ, સુષુપ્તિ આદિ પ્રપંચનો પ્રકાશક છે, તે બ્રહ્મ હું પોતે હું એવો અનુભવ કર્યારાં ઋષિ સર્વ પ્રકારના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. આ ઉપનિષદ વેદાન્તવિચારધારાનું પ્રતીપાદક કે એમ કહી શકાય.

તેજોબિંદુ ઉપનિષદ :-

તેજોબિંદુ ઉપનિષદ તત્ત્વચિતનાત્મક ઉપનિષદ છે. તેજોબિંદુ ઉપનિષદ પ્રાર્થીન ઉપનિષદોમાંનું નથી. તે પ્રશ્નાઓતર ઉપનિષદ છે. આ ઉપનિષદ પર અન્ય પ્રાર્થીન ઉપનિષદોની ઘેરી અસર દેખાય છે. જેમાં મુખ્યત્વે બૃહદારણ્યક, પ્રશ્ન અને કોપીતાત્ક ઉપનિષદ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપનિષદમાં પંચકોશનો ઉલ્લેખ તથા બ્રહ્મવિષયક મહાવાક્યોનો ઉલ્લેખ વિશિષ્ટ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો હોવાથી આ ઉપનિષદ વેદાન્તવિષયક હોવાનું પણ વિદ્વાનો માને છે.

તેજોબિંદુ ઉપનિષદ અધ્યાય-૪ માં પાંચ કોશનું વર્ણિન છે.

अन्नक्रेशविहीनात्मा प्राणक्रेशविवर्जितः ।
मनोक्रेशविहीनात्मा विज्ञानादिविवर्जितः ।
आनन्दक्रेशविहीनात्मा पञ्चक्रेशविवर्जितः ।

(अध्याय-४. ७४, ७५)

આ પાંચકોશની રજૂઆતથી એવું તારણ નીકળી શકે કે આ ઉપનિષદ વેદાન્તવિપયદ હોઈ શકે. આ પાંચકોશના નામ નીચે પ્રમાણે છે.

१) અન્નમયકોશ

२) પ્રાણમયકોશ

३) મનોમયકોશ

४) વિજ્ઞાનમયકોશ

५) આનન્દમયકોશ

कર્તૃત્વભોકૃત્વવિશિષ્ટः જીવः મનોમયાદિપંચકોશવિશિષ્ટः ।

તેજોબિંદુ ઉપનિષદના અધ્યાય ४ માં પાંચકોશથી રહિત સત્ત્વપવાળી આમાં હેતુ વર્ણિતું છે.

તેજિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્માનંદવલ્લીના રથી પ અનુવાદોમાં અન્નમયકોશ, પ્રાણમયકોશ, મનોમયકોશ, વિજ્ઞાનમયકોશ, આનન્દમયકોશનું વર્ણિત છે.

શંકરાચાર્ય વિવેકચૂડામણિ અંધમાં પંચકોશનું વર્ણિત કર્યું છે.

“કોઈપણ પદાર્�ને ઢાકનાર કે આચારન કરનારને કોશ કરે છે.”¹⁷

આમ, પંચકોશની વિચારણા કરવામાં આવેલ હોવાથી તેજોબિંદુ ઉપનિષદ વેદાન્તવિપયદ ४ સાબિત થાય છે.

વળી, તેજોબિંદુ ઉપનિષદમાં તેજના બિંદુનું ધ્યાન કરવાનું સૂચન છે તેમાં યોગના અંગોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેથી પ્રશ્ન થાય કે શું તેજોબિંદુ ઉપનિષદ વેદાન્તવિપયક છે કે પછી યોગવિપયક છે? પતંજલિના યોગદર્શન દર્શનના અંગો તથા તેજોબિંદુ ઉપનિષદમાં રજૂ થયેલાં અંગોનો પ્રતીકાત્મક ઉપયોગ ४ કર્યો છે, જેમ કે યમ, નિયમ, ત્યાગ, મૌન, દેશ, કાળ, આસન, મૂલબંધ, દેહની સમાન સ્થિતિ, દાસ્તિની સ્થિરતા, પ્રાણાયામ, ગ્રત્યાલાર, ધારણા, આત્મધ્યાન અને સમાધિ વગેરેમાં માત્ર બ્રહ્મનું ४ નિરૂપણ છે. યોગના અંગોની વ્યાખ્યામાં બ્રહ્મતત્ત્વને ४ નિરૂપણમાં આવ્યું છે. એટલે કે યોગને અનુસરવું અર્થાત્ કમાનુસાર બ્રહ્મને પામવાની, બ્રહ્મમય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, અથવા બ્રહ્મમય થવું તે ४ યોગ છે. આમ,

યોગવિષયક અંગોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ જ મુખ્ય હોવાથી આ ઉપનિષદ વેદાન્તવિષયક જ હોઈ શકે. પરિભાષા યોગની છે પણ અર્થ પ્રતીકાત્મક અને બ્રહ્મપરક હોવાથી આ ઉપનિષદ વેદાન્તવિષયક બને છે.

તેજોબિન્દુ ઉપનિષદના અધ્યાય-૪માં શંકર જીવન્સુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ વિશે કાર્તિકસ્વામીને જણાવે છે કેમાં પરમતત્ત્વ બ્રહ્મને નિરૂપણ કેટલાંક બ્રહ્મવિષયક મહાવાક્યો પણ રજૂ થયાં છે. બ્રહ્મના સ્વરૂપનું અહીં વર્ણિન કરવામાં આવ્યું છે.

તેજોબિન્દુ ઉપનિષદના આધારે ડૉ. એસ. જી. દેસાઈ તેમના પુસ્તક “A Critical Study of the Later Upaniṣads”માં જીવન્સુક્ત અને વિદેહમુક્ત એમ બે મકારના મુક્તાત્માઓની ચર્ચા કરે છે. તેઓ લખે છે :

The Tejobindu Upaniṣad describes the two types of Muktas as Jivanmukta and the Videhamukta. A Jivanmukta is devoid of all contacts. He enjoys perpetual bliss. He abandons sense of possession about everything in the world. One who realises that his consciousness is liberated (Mukta) even while he is alive. The Videhamukta obtains perfect union with the Brahman only when the physical body has fallen.¹⁸

યોગની પરિભાષાનો પ્રતીકાત્મક અને સર્જનાત્મક વિનિયોગ પણ આ ઉપનિષદને આ મકારના પરવર્તી કાળમાં થયેલી રચનાઓનું ખાસ કરીને વેદાન્ત સ્તોત્રોનું અન્યાયી ઠરાવે છે. વળી, ચાર મહાવાક્યોનું પણ આ ઉપનિષદમાં જે રીતે નિરૂપણ જોવા મળે છે તે પણ આ ઉપનિષદનું એક વિશિષ્ટ પ્રદાન ઠરાવે છે. આ સર્વ વિષયોનું તેજોબિન્દુ ઉપનિષદનું નિરૂપણ પ્રશિષ્ટોત્તર કે નવ્ય ઉપનિષદોમાં તેજોબિન્દુ ઉપનિષદને લગભગ નવ્યમાં પ્રશિષ્ટ ઉપનિષદ ઠરાવે છે.

આમ, સમગ્ર રીતે જોતાં તેજોબિન્દુ-ઉપનિષદને વેદાન્ત-વિષયક ઉપનિષદ ગણી શકાય.

*****

પ્રકરણ : ૨ પાદટીપ

- (1) મહાદેવશાસ્ત્રીણા સંપાદિતા : સામાન્યવેદાન્ત-ઉપનિષદઃ, અડ્યાર પુસ્તકાલય, ડિસે. ૧૯૨૧, મુજિકરેપનિષદ-પૃ.૩૪૭
- (2) N. S. Subrahmanin, Encyclopaedia of Upanishads, Sterling Publishers Pvt., Reprint 1990, New Delhi, Page 5
- (3,4) અડ્યાર લાયબ્રેરી સંપાદિત ઉપનિષદ શ્રેષ્ઠીમાં, Dr. F. O. Schrader ઉપનિષદોનું વર્ગાકરણ -પાન-૨૧, ઉપનિષદ વિચારણા, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા દ્વારા ઉદ્ઘાત.
- (5) N. S. Subrahmanin, Encyclopaedia of Upanishads, Sterling Publishers Pvt. Ltd., Reprint-1990, Page 5
- (6) Dr. S. G. Desai, A Critical Study of the Later Upanisads Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai-Chowpatty, 1996, First Edition, Page 366
- (7) જગાઈશ શાસ્ત્રી, ઉપનિષત્ત સંગ્રહઃ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૭૦, મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્હી.
- (8) Paul Deussen-Sixty Upanisads of the Veda, Translated from German by V. M. Badekar, First Edition. Vol.II, Page 567
- (9) એજન, Page 567
- (10) K. Narayanaswami-Thirty Minor Upanisads, Akay Book Corporation, New Delhi, Reprint-1987
- (11) Paul Deussen-Sixty Upanisads of the Veda-Vol.II. Page 567

- (12) નર્મદાશંકર મહેતા-ઉપનિષદ વિચારણા,
અગમ-નિગમ મંડળ, બીજુ આવૃત્તિ ૧૯૭૨, પૃ.૩૫
- (13) Dr. S. G. Desai, A Critical Study of the Later Upaniṣads,
Bharatiya Vidya Bhavan, 1996 First Edition, Page 366
- (14) એજન્, બ્રહ્મોપનિષદ, Page 393
- (15) Dr. A. N. Bhattacharya, One Hundred and Twelve
Upaniṣads and their Philosophy, Parimal Publications,
Delhi, 1987, First Edition, Page 151
- (16) Dr. S. G. Desai-A Critical Study of the Later Upaniṣads
Page 375
- (17) શ્રી આદ્ય શાઙ્કરાચાર્ય, વિવેક ચૂડામણિ, અનુવાદક મુનીલાલ, ગીતાપ્રેસ
ગોરખપુર, સંવત ૧૬૮૮, પ્રથમ સંસ્કરણ. ૩૨૫૦, પૃષ્ઠ ૫૫
- (18) Dr. S. G. Desai
A Critical Study of the Later Upanisads
Page 396
- (19) ગરૂડપિઠ, કેવલ્ય, અમૃતબિંદુ, તેજો, બ્રહ્મોપનિષદના સંસ્કૃત પાઠ માટે જગાઈશ
શાસ્ત્રી સંપાદિત 'ઉપનિષદત્સંગ્રહ:' નો અમે ઉપયોગ કર્યો છે.

*****